

Odmiranje civilne družbe?

I. UVOD

Smrt civilne družbe je danes jasno razvidna možnost. Celota odnosov, moralnih predpostavk, pravil in privatnih institucij, ki jih pogosto povezujemo s tem imenom, doživlja globoke spremembe. V novih okoliščinah bo preživetje civilne družbe – v njenem tradicionalnem pomenu – skrajno problematično, če ne celo nemogoče.

V tem prispevku bi se rad osredotočil na preobrazbo in izginotje podedovane-ga sveta civilne družbe kot tudi na smer, ki ji bodo verjetno sledile nekatere izmed njenih vrednot in institucij. Da bi lahko to storil, začenjam z razmislekom o zgodovini pojma civilne družbe v njenih različnih verzijah. Potem bom prešel na definicijo in opis civilne družbe, kakršna se je oblikovala in razvila nedolgo tega v nekaterih delih zahodnega sveta. Temu sledi razmislek o tendencah, ki izvirajo večinoma iz logike same civilne družbe in ki so vodile k začetnemu vzponu novega družbenega reda. Ta družbeni red je večidel nezdržljiv s civilno družbo v njenem tradicionalnem smislu. Vedno bolj je odvisen od cele vrste bodisi združenih bodisi med seboj konkurenčnih in relativno avtonomnih organizacijskih struktur (korporacij) ter od organiziranih kolektivnih interesov. Iz tega razloga bo posvečeno nekaj pozornosti tudi nadomeščanju prevzetih potez civilne družbe s potezami tega novega, korporacijskega univerzuma. Razprava se končuje z razmišljanjem o tem, kako bi lahko nekatere temeljne vrednote civilne družbe vendarle uspešno preživele – in to ne le kot relikti – znotraj moralnega ustroja korporativnega sveta, ki je danes na obzoru.

Zgodovinsko gledano je spremljala pojem civilne družbe notorična nenatančnost. Pomen, ki so ga pripisovali izrazu, se je spreminjal tako znotraj različnih šol mišljenja kot tudi med njimi.¹ Posebej obilno so ga uporabljali znotraj dveh tradicij, liberalne in marksistične. Hkrati pa je mogoče znotraj vsake od teh dveh navez razlikovati vsaj še nadaljnja dva pomembna tokova splošne interpretacije, če ne celo več. Zato bom na tem mestu predstavil, četudi le na kratko, štiri različne poglede na civilno družbo: a) klasično liberalni, b) hegeljanski, c) klasično marksistični in d) neomarksistični. Opomniti velja, da je njihovo sosledje v času le delno relevantno, saj najzgodnejša, klasično liberalna inačica, še danes uživa dokajšnjo mero ugleda. Da, neokonservativna teorija in praksa aktivno podpira večino njenih zdaj že častivrednih predpostavk, čeprav sami tradicionalni liberali že nekaj časa skorajda ne uporabljajo izraza »civilna družba«. Nasprotno pa je ta še zmeraj v milosti pri socialistih in marksistih, ki pa jim nikoli ni uspelo, da bi si ga prisvojili izključno zase. Tako ostaja »civilna družba« v svojem bistvu še zmeraj liberalna koncepcija.

¹ Razprava ne poskuša podati podrobnega prikaza vseh menjav in razvejanj, ki jih je v svoji zgodovini pretrpel pojem civilne družbe. Omejuje se na nekatere izmed najbolj pomembnih pomenov, ki so ji bili pripisani.

II. LIBERALNA TEORIJA

1. Pri najbolj zgodnjih liberalnih filozofih je predstavljala civilna družba skupnost ali zvezo posameznikov, ki so v zasledovanju svojih legitimnih interesov vstopili v trajne in civilizirane medsebojne odnose. Čeprav je bila za te filozofe država le eden izmed rezultatov takega civiliziranega družbenega občevanja, so videli v vladi institucijo, katere edina funkcija je ohranitev pravilne ureditve civilne družbe. Vlada in država se naj ne bi vmešavali v spontano življenje in razcvet civilne družbe. Tri stoletja po izidu Lockeovih *Dveh razprav o vladanju* (1690; *Esej o civilnem vladanju* je bil dokončan leta 1679) liberalni pisci kot Hayek še zmeraj na podoben način ločujejo državo od ostale družbe. Država je za Hayeka pač »ena od mnogih organizacij«, četudi taka, ki je »omejena na vladni aparat in ki ne odloča o dejavnosti svobodnih posameznikov«. Kar za Hayeka res konstituira družbo, je »spontano nastala mreža odnosov med posamezniki in različnimi organizacijami, ki jih le-ti ustvarjajo«. Med temi organizacijami je država umetna tvorba, ki je sovražna do svobode, kolikor ne dopušča obstoja družbe (civilne družbe).²

Kakorkoli usodna je sčasoma postala distinkcija med državo in civilno družbo, je bila v delih zgodnjih liberalnih teoretikov povsem nejasna. Locke nenehoma govori o »politični ali civilni družbi« in uporablja oba izraza izmenično kot sinonima. Zanj je civilna ali politična družba »civilno stanje«, stanje civiliziranosti, nasproti »naravnemu stanju«³, v katerem so se nahajali ljudje pred vstopom v to zvezo trajnih, racionalnih in razumnih svoboščin in medsebojnih obveznosti, ki tvorijo resnično tkivo političnega. Nadaljnja distinkcija med civilno družbo na splošno in tistim njenim delom, ki se je moral specializirati na vladanje, se pojavlja v Lockeovih spisih le implicitno, četudi še zdaleč ne nejasno.⁴ On (in Hume)⁵ sta se posvetila predvsem razločevanju med divjim, nekultiviranim stanjem človeštva in naprednejšim stanjem, kjer je lahko prišlo do blagostanja, zamejitve svobode in bolj racionalnega življenja. Ravno ukvarjanje s temi problemi je dalo poseben zagon Fergusonovemu *Eseju o zgodovini civilne družbe*. Objavljen skoraj stoletje po izidu Lockeovega *Drugega eseja* je bil intoniran bolj zgodovinsko, osredotočil pa se je na stopnje prehoda iz naravnega stanja k stanju »uglajenih« narodov, se pravi narodov, ki imajo v lasti civilno družbo. Kakorkoli že, vedno bolj pomembna distinkcija med političnimi in zgolj civilnimi področji družbe je bila še zmeraj le implicitna. Vseeno so začeli s Fergusonom civilno družbo postavljati v nasprotje ne le z barbarskim stanjem narave, ampak tudi in še posebej z vsemi oblikami despotizma, tako orientalnega kot zahodnjaškega, ter s fevdalizmom. To zadnje nasprotje je postalo pomembno: v Fergusonovem *Eseju* so bile »surove« orientalne in fevdalne družbe upodobljene kot družbe, ki jih tlačijo samovoljni in gospodovalni tirani, razsvetljene civilne družbe pa kot zatočišče svobodne konkurence in miroljubnega družbenega občevanja.⁶ Ni treba poudarjati, da so se liberali popolnoma zavedali meja takšne svobode in varnosti. Tako so se za Locka ljudje odrekli prvobitne »naravne svobode« in si »nadedli spono civilne družbe« zaradi

² F. A. Hayek (1979), str. 139–141.

³ J. Locke (1970), knj. II, pogl. VII »O politični ali civilni družbi«, str. 154–178, in *passim*.

⁴ Na primer v pogl. XI (»O dometu zakonodajne moči«), kjer je zakonodaji naložena »zaščita družbe... in vsake osebe v njej« (str. 183). Prim. str. 183–192, *ibid*.

⁵ D. Hume (1969), knj. III, »O morali«, II. del (»O pravici in krivici«), Pogl. VII (»O izvoru vladavine«) in dalje, str. 585–619.

⁶ A. Ferguson (1980), *passim*.

večjega udobja, varnosti in miru, kot tudi zaradi svobode, ki bi bila bolj regulirana in manj nevarna, kot je bila svoboda naravnega stanja.⁷

Pozornost, ki so jo zgodnji liberali posvečali preteklosti in njeni despotski ali fevdalni dediščini, pa se je začela obračati k novim dogajanjem, ko je država, v kateri so zmeraj videli natančno zamejeno in varovalno institucijo, postala močnejša kot je bilo mišljeno. Vlada in njen aparat (kot sta jo dojemala Tocqueville in celo Mill) je začela prestopati meje, ki so ji bile predpisane. To je bilo tisto, zaradi česar so se dediči liberalne tradicije zavedli pomembne, porajojoče se dihotomije med politično in civilno družbo. Vendar pa so bile tudi same meje civilne družbe zelo nejasne: razmejitvene črte so potekale na področju prava in pravic posameznika kot državljana. Civilna družba ni imela nobene specifične vsebine, razen pripoznanja, da jo sestavljajo ljudje s posebnimi individualnimi interesi, različno razredno pripadnostjo in neenakimi življenjskimi možnostmi (če uporabimo uspešni izraz, ki ga je skoval veliko poznejši liberalni pisec Max Weber). Klasična liberalna misel torej civilne družbe ni dojemala kot specifične strukture, temveč prej kot civilizacijsko stanje, nivo moralne zrelosti, ki zahteva strpnost in potrpežljivost, področje, ki je namenjeno uresničevanju interesov posameznikov z mirno ljubnim prizadevanjem, medsebojnim sporazumevanjem, spoštovanjem zasebnosti ter osebnih in lastniških pravic.⁸ Civilna družba je bila za liberalni um – in to je še danes – zgodovinski dosežek v moralni evoluciji človeštva; za poznejše liberalne teoretike pa je pomenila tudi dosežek, ki mu grozi nevarnost.

2. V klasični liberalni tradiciji se država pojavlja kot posledica civilne družbe in je ustanovljena z namenom, da ohrani njeno integriteto. Hegel, ki je prvi teoretiziral razmerje med tema dvema entitetama in poskušal potegniti bolj jasno ločnico med njima, je prav tako prevzel to temeljno načelo liberalizma.

Heglova teoretizacija izvira iz njegovega prizadevanja, da bi presegel določene poglede liberalnega individualizma, ne da bi s tem že podlegel antiindividualizmu. Hotel je pobotati univerzalizem z partikularističnimi potezami, nastalimi z individualističnimi in partikularističnimi težnjami nove liberalne civilizacije, utelešenimi v civilni družbi. Ta premik v smeri integracije individualizma in univerzalizma⁹ nam dopušča, da smatramo Hegla – vsaj v tem pogledu – za liberala (četudi morda revizionističnega), saj ni hotel, da bi se individualizem ujel v kremplje prevladujočega univerzalizma in neslavno poginil. Ta interpretacija ni za lase privlečena, saj Hegel izrecno priznava zahteve po zasebnosti, osrednji pomen individualnih interesov in nedotakljivost človekovih pravic.¹⁰ Njegov problem je bila sprava teh načel z njegovo lastno koncepcijo harmoničnega družbenega reda: ali bi ob energični in neomejeni prisotnosti teh liberalnih vrlin tak red lahko vzdržal brez večjih motenj?

Ravno v luči hkratnega obstoja privatnega univerzuma civilne družbe je treba razumeti Heglovo izjavo, da »ima človek racionalni obstoj le v državi« in da »dolguje svoj celotni obstoj državi«.¹¹ Medtem ko je civilna družba področje partikularnega, vključno s sebičnim, egoističnim, rodbinskim in celo plemenskim, je

⁷ J. Locke *op. cit.*, Pogl. II (str. 118–124).

⁸ Za pozne liberalne mislece, kot sta John Dewey in Ernest Barker, je država pravna organizacija civilne družbe. Slednja, skupaj z družino, »predstavlja institucionalni okvir, znotraj katerega posamezniki, združeni v družbi zaradi nujne medsebojnega tekmovanja in sodelovanja, zadovoljujejo svoje partikularne tj. zasebne cilje«. S. I. Benn in G. F. Gaus (1983), str. 51.

⁹ A. S. Walton (1983), str. 251.

¹⁰ *Ibid.*, str. 255.

¹¹ Te in poznejše reference na Hegla najdemo v G. W. F. Hegel (1975), str. 94–97.

država zavetje univerzalnega in vsebuje racionalne odlike, ki jih ni najti nikjer drugje. Zato je »bistvo države etično življenje«, izraženo v »enotnosti univerzalne in subjektivne volje«. Do te enotnosti prihaja s poučevanjem državljanov o njihovih dolžnostih do domene javnega in posebej do oblasti države. Ravno ta oblast – nesebična, objektivna, racionalna, univerzalna – je tista, ki omogoča civilizirano življenje in znotraj nje zadovoljevanje partikularističnih ciljev posameznikov.

Heglova idealizacija države dosega vrhunec v njegovi izjavi, da je njen »božanski princip« »ideja, manifestirana na zemlji«. Ta idealizacija ga torej vodi do identifikacije države z organsko skupnostjo naroda ali očetnjave. Če zgodnji liberali še niso jasno razlikovali med politično in civilno družbo (razlika, ki jo je temeljito razdelal Hegel kot tudi nekateri poznejši liberali), pa je Heglu po drugi strani spodletelo pri razlikovanju med državnim aparatom in narodom. Ne glede na idealizacije in zmešnjavo pa je videl Hegel ključno vrlino zahodnega političnega življenja v tem, da je razvilo države, ki so puščale svojim državljanom v svobodno presojo ne le to, da zasledujejo svoje interese, ampak tudi, da do potankosti nadzorujejo zakone in se ukvarjajo z vsakdanjimi opravki, ne da bi jih nadlegovala despotska intervencija. Hegel je tako videl v civilni družbi prostor za razvoj subjektivnih in privatnih potreb in teženj. V nasprotju z državo ji primanjkuje sistemskih odlik, zato potrebuje določen okvir in gibalno koordinacije. Ta višji koordinator je država, edina družbena entiteta, ki je obdarjena z univerzalizmom in objektivnostjo. Hegel očitno ne razmišlja o nevarnosti, da bi se lahko začela država samovoljno vtikati v življenje civilne družbe, ali da bi si lahko njen upravni aparat kdajkoli lastil pravico do posredovanja na določenih področjih. Etični pomen države ostaja nesporen:¹² neosebnost zakonodaje, nepristranskost sodišč, anonimnost birokracije in altruizem nacionalne (državne) lojalnosti so živ dokaz za to.

III. MARKSISTIČNA TEORIJA

1. S pojmovanjem države kot utelešenjem razuma in univerzalnosti je dal Hegel teoriji civilne družbe, kakršna je bila pred njim, nove razsežnosti, katerih možnosti je Marx hitro zapopadel. Kolikor je imela Heglova interpretacija za posledico komajda prikrito povečevanje pruske birokracije in dejanskega zatiranja, je Marx uvidel pogubnost njegovih idej. Marx je zanikal kakršnokoli superiornost, nevtralnost in univerzalizem države, ki je bila zanj razredno omejena entiteta. Razcep med področjem političnega – ki trdi, da predstavlja interese in težnje celotne družbe, vendar v resnici tega ne počenja – in področjem zasebnega življenja je bil proizvod meščanske družbe. V tej razdelitvi sfer je bila civilna družba prizorišče sebičnega tekmovanja, na mezdo vezanega kapitalističnega izkoriščanja in razredne neenakosti. Politična ureditev – ali pravna in vladna nadgradnja – je bila porok za ta svet opustošenja in moralne bede, kakršnega je predstavljala kapitalistična civilna družba. Legalna mistifikacija civilne družbe je bila sila uspešna v vzdrževanju asimetričnosti meščanskih svoboščin in neenakosti lastniških pravic. Le ponovna vzpostavitev političnega znotraj civilne družbe z uničenjem

¹² A. S. Walton *op. cit.*, str. 256–258.

države in njuno medsebojno reintegracijo bi napravila konec temu položaju. Končni rezultat bi bila odprava obeh protislovnih struktur in njuna nadomestitev z veliko boljšim svetom.¹³

Po Heglovem vzoru je Marx definiral civilno družbo kot celoto družbenih odnosov zunaj stroge domene države. V nasprotju z vizijo zgodnjih liberalov pa v civilni družbi ni videl skupka nepovezanih posameznikov – ali posameznikov, ki jih povezujejo skupaj le pogodbeni razmerja, v katera so svobodno vstopili – temveč stanje medsebojne odvisnosti, ki jo pogojujejo razredne vezi, nuja in »materialni življenjski pogoji«. Koherenca in ekonomska struktura civilne družbe sta bili tisto, kar je predstavljalo oporo drugim vidikom družbene ureditve, kot so npr. pravo, religija in sama država:

Naravna nujnost torej, človeške bistvene lastnosti, pa naj se kažejo še tako odtujene, interes združuje člane civilne družbe: občansko in ne politično življenje je njihova realna vez... Samo politično praznoverje si dandanes še domišlja, da mora država združevati občansko življenje, medtem ko v dejanskosti, narobe, občansko življenje združuje državo.¹⁴

Ta v zgodnjem rokopisu izražen nazor, ki odrinja državo na status stranskega produkta politične ekonomije, kot je utelešena v civilni družbi, je trdno zagovarjal tudi zreli Marx. Tako zatrjuje v *Kapitalu*:

Zmeraj je neposredni odnos med lastniki produkcijskih pogojev in neposrednimi proizvajalci... tisti, ki razkriva najglobljo skrivnost in skriti temelj celotne družbene strukture in z njim politično obliko razmerja suverenosti in odvisnosti, skratka – ustrezno specifično obliko države.¹⁵

Država pa ni odvečna, kajti skozi njene institucije izvajajo vladajoči razredi – konkretno buržoazija – delavsko zakonodajo, vsiljujejo represivne ukrepe in povečujejo neenako porazdelitev bogastva, kapitala in plačila. Če je bil pojem države kot razrednega orodja resnično tisto, kar je Marx verjel, ali pa je mislil, da ima država veliko večjo stopnjo avtonomije in pretanjenosti, je tukaj sporno vprašanje, o katerem naj razpravljajo tisti, ki bi radi zgradili teorijo države na njegovih premisah. Za našo razpravo je pomembno Marxovo poudarjanje narave »meščanske civilne družbe« in njenih notranjih moči, ki postulira primat ekonomskega nad političnim, da ideološkega niti ne omenjamo. Civilna družba je polje razrednega, neenakosti in izkoriščanja, ter predstavlja »naravni temelj moderne države«. Le-ta dolguje svoj obstoj »nasprotju med javnim in zasebnim življenjem«, »nasprotju med splošnimi in partikularnimi interesi«, ki mora biti vzdrževano v okoliščinah modernega časa. Državna uprava je, če nič drugega, nemočna spričo »vzajemnega plenjenja različnih skupin prebivalstva« in nemoč je njen naravni zakon:

Kajti ta podivjanost, ta nizkotnost, to suženjstvo civilne družbe je naravni temelj, na katerem počiva moderna država, kot je bila civilna družba suženjstva naravni temelj, na katerem je počivala klasična država. Obstoj države in obstoj suženjstva sta neločljiva... Če bi hotela moderna država odpraviti nemoč svoje

¹³ V zvezi z razpravo o Heglovem in Marxovem pojmu civilne družbe in konceptualnimi problemi, ki jih sprožata, prim. L. Kolakowski in S. Hampshire ur. (1984), str. 18–44.

¹⁴ Ta pogosto citirani odlomek je vzet iz Z. Jordan (1967), str. 39. Pričujoča interpretacija veliko dolguje njegovi. Prim. tudi K. Vergopoulos (1983), str. 35–36. (prim. slov. prev. v Sveta družina, NEID I, str. 508–509)

¹⁵ K. Marx (1971), Knj. III, str. 791.

administracije, bi morala odpraviti sodobno zasebno sfero, kajti le v nasprotju s to zasebno sfero sploh obstaja.¹⁶

Država – tako nam je rečeno – je »dejavni, samozavedni in uradni izraz« civilne družbe¹⁷, vendar pa se premoč slednje potrjuje na vse možne načine. Tu prihaja do zanimivega ujemanja med Marxovo interpretacijo in klasično liberalno vizijo. Razlikuje ju moralna sodba, ki jo temu pridajata. Marx je v osredotočenju na razredni in kapitalistični način proizvodnje zanemaril institucionalno analizo civilne družbe, da sploh ne omenjamo same države. Na nek način je njegov pojem civilne družbe še vedno zelo blizu Heglovemu, čeprav se je izognil temu, da bi kot on zmetal v en koš vse od družinskih do ekonomskih odnosov, ki padajo izven področja političnega. Marxovo nenehno poudarjanje »lažne« in »fasadne« narave mnogih buržoaznih organizacij ter težnja, da vidi v državi le stranski produkt razredne dominacije, so povzročili, da je osredotočil svojo pozornost drugam. Dolgoročna posledica tega je bila ta, da so bili marksisti povsem zadovoljni z ohlapnimi potezami civilne družbe, kakršno je pojmoval Marx, in to do te mere, da je večina njih identificirala družbeno strukturo z razredno, pri čemer so to zadnje samoumevno pojmovali večidel kot rezultat danega proizvodnega odnosa. Marx, Engels in njuni privrženici so s civilno družbo pravzaprav mislili na celotni niz razrednih odnosov in proizvodjalnih sil, kolikor se le-ti razlikujejo od svojih političnih in ideoloških manifestacij.

2. Utemeljitelji liberalizma so prvi razvili dihotomijo država/civilna družba. Hegel jo je razdelal bolj podrobno in do potankosti, Marx pa je storil korak naprej v smeri njene konkretizacije. Na vsaki izmed teh treh stopenj so se pomeni in atributi vsake komponente v analitičnem paru pomaknili. Še en korak, in na vidiku je bila četrta zgodovinska sprememba v interpretaciji, sprememba, do katere je prišlo z nekaterimi neomarksističnimi kritiki, predvsem Gramscijem.

Večina sodobnih marksistov misli, da je Gramsci razvijal Marxovo teorijo države in civilne družbe, ne da bi jo bistveno spreminjal, temveč zgolj obogatil. Morda je temu res tako, vendar pa so se njegovi pogledi na to vprašanje prav gotovo nekoliko razlikovali od učiteljevih. Poleg tega obstajata vsaj dve interpretaciji v samem Gramscijevem delu. V prvi je Gramsci analitično razmejil civilno družbo od »ekonomske infrastrukture« in nato razdelil nadgradnjo v to, kar je poimenoval dve splošni »ravni«: samo civilno družbo (tj. »skupek organizmov, ki jih običajno imenujemo ‚privatni‘«) in politično družbo (»državo«). Prva raven izvaja obliko razredne dominacije (Gramsci jo imenuje »hegemonija«), ki se izraža skozi posredno kontrolo: dominacija se obnavlja z vzgojo, indoktrinacijo in ideološkimi procesi, ki vodijo v konsenz o sprejemljivosti družbene neenakosti. Hegemonija proizvaja »zdravi razum«, na katerem lahko razredna družba nemoteno počiva. Nasprotno pa izvaja druga raven neposredno dominacijo, bodisi skozi institucionalizirano nasilje, bodisi z nasilnim vzdrževanjem javnega reda; temelji na »aparatu državne moči prisile«.¹⁸ Hkrati pa opisuje Gramsci v drugih delih svojega opusa državo kot zgolj *enega* izmed elementov širše politične družbe. »Konstitutivni elementi države v širokem organskem smislu«, so, po eni strani, »država v svojem pravem pomenu«, in po drugi strani »civilna družba«.¹⁹ Ta nova distinkcija, razlaga Gramsci, je zgolj metodološke narave, saj se v realnosti država

¹⁶ K. Marx (1971), »Zgodnja dela«, str. 189–190.

¹⁷ *Ibid.*, str. 190.

¹⁸ A. Gramsci (1973), str. 12.

¹⁹ A. Gramsci (1949), str. 122, in M. A. Macciocchi, str. 163.

in civilna družba prekrivata in stapljata kot integralna dela ene same, politične družbe.²⁰

S politizacijo civilne družbe, kakršna se pojavlja v tej drugi verziji njegove koncepcije, se Gramsci paradokсно približuje izvorni liberalni interpretaciji. Locke je bil še kako pri sebi, ko je govoril o »civilni ali politični« družbi: civilna oblast (»država«) je naravna politična razsežnost civilno ustanovljene zveze svobodnih in odgovornih posameznikov. Razlika je v tem, da medtem ko za Locka (kot tudi za Fergusona in mnoge druge liberale) razred, vzgoja in izobrazba ne bi dopuščali oz. bi odsvetovali inkorporacijo mnogih v družbo manjšine (zaradi pomanjkanja intelektualnih lastnosti, ki jih zahteva vodenje javnih zadev in odgovornost – torej zato, ker ne bi mogli oblikovati »uglajene« države), pa je bilo za Gramscija razredno zatiranje ne samo odvratno, temveč tudi nesprejemljivo. Gramscija, kot tudi za liberale, je predstavljala država politično tvorbo civilne družbe, ki jo je bilo mogoče od le-te ločiti le z analizo. Nasprotno od njih pa je videl v njej tudi tvorbo razrednega hlapčevstva in bistvo moderne nehumanosti, še malo pa ne stanje omike. S samim konceptom »hegemonije« pa se Gramsci spet formalno približuje liberalom. Hegemonija ni le proces posredne dominacije skozi institucije civilne družbe – šole, cerkve, občanska in prostovoljna združenja ter podobno – ampak še posebej moralno in intelektualno vodstvo v rokah vladajočih skupin (ali tistih, ki so poklicane in sposobne, da vladajo). Gramsci razmišlja celo o možnosti da bi bili lahko hegemonija in demokracija v nekem oziru združljivi, »kolikor bi pač vladajoče skupine izražale potrebe vladanih skupin in pritegnile nekatere izmed njih (kot posameznike, ne kolektivno) k vodenju.«²¹ Hegemonija ima torej za posledico »modro« kontrolo nad civilno družbo, jo usmerja in ji zagotavlja primerno vodenje, poleg tega pa tudi – razen v primeru revolucionarnih gibanj – ohranja njeno razredno strukturo z najmanjšo možno mero neposrednega nasilja države.

Repcija Gramscijevih idej v sodobni marksistični misli je znova vzpodbudila zanimanje za tkivo in sestavo civilne družbe ter njeno mesto znotraj celotnega družbenega univerzuma naprednega kapitalizma in celo socializma. Vprašljivo je, če bi bilo na tem mestu smiselno prikazovati različne interpretacije tega pojma v postgramscijanskem marksizmu. Glavna tendenca je bila ta, da se pod imenom civilna družba vrže v en koš vsa tista razmerja v meščanski družbi, ki jih ni mogoče reducirati na ekonomsko dejavnost²² in ki se nahajajo tudi zunaj javnega in upravnega področja države. To ima za posledico, da se znotraj tega sodobnega toka civilna družba pojavlja kot sektor, ki stoji med državo in ekonomijo, torej med jasno razvidno politično sfero in sfero proizvodnje. Nekateri tako vidijo v njej mesto razrednega konflikta in reprodukcije. Četudi se privrženci gramscijanskega pristopa velikokrat zavedajo strukturalnih sprememb, ki se dogajajo znotraj civilne družbe – in ki v grobem ustrezajo spremembam v kapitalizmu in evoluciji države blagostanja – pa ne razmišljajo o njenem morebitnem izginotju, namreč o izginotju civilne družbe kot določljivega niza privatnih institucij, odnosov in zakonov. Tako je prišlo do razvoja nove marksovske ortodoksije, po kateri je mogoče družbo najbolje razumeti v njeni delitvi na tri sfere: državo, civilno družbo in ekonomijo.

²⁰ A. Gramsci (1949), str. 29–30, in M. A. Macciocchi, str. 163.

²¹ A. Gramsci (1949) (izd. 1966), str. 160 (»Hegemonija in demokracija«), in str. 161 (»Civilna družba in politična družba«).

²² Prim. A. Gouldner (1980), posebej poglavje »Civilna družba v kapitalizmu in socializmu«.

IV. KAJ JE CIVILNA DRUŽBA?

Ali civilna družba sploh obstaja? Ali je bila kdajkoli priznana kot zgodovinska entiteta? Ali je sam koncept sploh uporaben? Variacije na temo civilne družbe, kakršne smo ravnokar preučili, očitno povsem opravičujejo ta široka vprašanja: ne le da se vsaka interpretacija loči od drugih v bistvenih vprašanjih, ampak se vse lotevajo civilne družbe skrajno nenatančno.

Nedoločnost uporabljenih pojmov je morda značilna že za sam objekt, ki ga opisujejo, in ni šele posledica nepazljivosti njegovih interpretov. V ostrem nasprotju z jasno definiranimi mejami njene »nasprotne« entitete – države, ostajajo obrisi civilne družbe zmeraj nejasni. Za državo je razmejitev vse, medtem ko je za civilno družbo vse ravno dvoumnost – dvoumnost, ki izvira z neke vrste svobode. Kljub nadaljnjim problemom spričo vedno večje identifikacije civilne družbe s področjem svobodne konkurence med posamezniki, pa civilne družbe kot koncepta ne moremo kar tako odpraviti. V kontekstu liberalnega reda, h kateremu sodi, je ne moremo »odmisliti«, ne da bi odmislili tudi ta red, katerega bistvo predstavlja.

Če je civilna družba nerazrešljivo vezana na vzpon in konsolidacijo kapitalizma meščanske civilizacije in liberalne demokracije, potem se zastavlja vprašanje, v kakšnem smislu so začeli nekateri kritiki govoriti o socialistični civilni družbi.²³ Ali morda vidijo v liberalni distinkciji med javnim in privatnim atribut meščanske družbe, ki bi ga bilo vredno ohraniti tudi pod socializmom? Ali pa imamo pred sabo – ker je tak pogled nezdržljiv s tradicionalno socialistično koncepcijo bodočnosti – nastanek še ene interpretacije tega pojava? Ta vprašanja lahko za zdaj pustimo ob strani. Namesto tega se bom raje omejil na vizijo civilne družbe, ki je nezdržljiva tako s socializmom kot z orientalnim despotizmom, fevdalizmom ali kakršnokoli drugo obliko neenakosti in oblasti, ki je podobno nenaklonjena duhu liberalne demokracije.

V »realnem svetu« ne obstaja nikakršna paradigmatična civilna družba, čeprav so se nekatere dežele bolj približale njenemu idealu kot druge. Obstaja le več konkretnih in med seboj različnih civilnih družb. Nekatere so bolj zrele, druge manj. Nekatere životarijo, druge cvetijo. Tako je večkrat slišati, da imata Anglija in Združene države »močno« civilno družbo, v nasprotju z npr. moderno Grčijo, ki jo opisujejo kot narod s »šibko« civilno družbo, medtem ko je mnogi nezahodni narodi po vsem videzu sodeč sploh ne poznajo. Vsaka definicija civilne družbe je torej zgolj idealni tip. V tem smislu je treba razumeti tudi definicijo, ki jo bom zdaj podal, in pet razsežnosti, ki bodo predstavljene pozneje. Prav tako moram poudariti – in to je odločilnega pomena za mojo argumentacijo – da se definicija v celoti nanaša le na zgodovinsko obdobje, med katerim je bila liberalna meščanska civilizacija na svojem vrhuncu, in ko država blagostanja in druge javne in privatne birokracije še niso bistveno vplivale na njene osnovne poteze.

Civilno družbo lahko definiramo kot zgodovinsko nastalo sfero . . .

Vsako zrelo civilno družbo odlikuje vsaj pet poglavitnih razsežnosti: individualizem, zasebnost, trg, pluralizem in razred.²⁴ Vsaka izmed njih predstavlja poseben problem za civilno družbo, tj. vsaka vzvratno razvija tokove, ki jo spodkopavajo in tako slabijo samo civilno družbo. Nakazovanje teh nasprotnih tokov

²³ Prim. C. Offe (1984), uvod J. Keane, str. 31–32.

²⁴ Vsaka izmed teh potez liberalnega reda sproža niz vprašanj, o katerih obstaja obsežna literatura. Iz razumljivih razlogov puščamo ta vprašanja tukaj ob strani.

v nadaljnji diskusiji naj bi pristriglo peroti vsakršnim idealističnim ekscesom, ki bi jih lahko kdo zagrešil pri snovanju modela civilne družbe.

a) *Individualizem*. Glavna ontološka predpostavka liberalizma je, da je edina in končna enota družbenega življenja posameznik in da niso družbene institucije nič drugega kot združenja nepovezanih posameznikov. Civilna družba temelji na tem prepričanju. (V tem smislu se ta predpostavka ne omejuje samo na goli metodološki individualizem: za posledico ima tudi »realistični« individualizem.) Posameznik je sedež suverene volje. Človekov razum in nameni so vrhovni sodnik sveta. Cerkve, stranke, trgovske družbe, vlade so le kolektivni skupki individualnih volj. Posamezniki, ki so jih vzpostavili in uporabljali, jih lahko tudi spremenijo, preobrazijo ali odpravijo. Dokler je bil svet individualistične civilne družbe uspešen (ne obstajajo namreč nikakršne kolektivistične civilne družbe), dotlej je lahko uspeval tudi ontološki (in ideološki) individualizem. Predpostavka individualizma je tako temelj civilne družbe, bodisi kot zagrizeno prepričanje bodisi kot pompozna pravna fikcija.

Prvotno je bil glavni problem pri napredovanju individualizma obstoj vrste institucij, ki so bile podedovane iz preteklosti in ki jih je bilo treba odpraviti zaradi njihovega domnevnega »nadindividualizma« ali antiindividualizma. Ker se je individualizem najprej razvil v zahodni Evropi, katere preteklost je bila večinoma fevdalna, so bile njegova tarča cehi, posesti, fevdalni privilegiji in cerkvena oblast nad posvetnim svetom. Ko so te sile padle ali pa je bila njihova moč bistveno okrnjena, so se začele uveljavljati sile individualistično nastalih koalicij (vlad, strank, industrijskih in trgovskih podjetij), vendar na način, ki je bil skrajno neindividualističen. Specifični problem, ki ga sproža ontološki individualizem z zagovarjanjem svobodnega ustvarjanja prostovoljnih združenj, je problem njihove kolektivistične avtonomije in moči *vis à vis* posameznikom, ki jih sestavljajo.

b) *Zasebnost*. Civilna družba je zatočišče zasebnosti v svetu, ki je razdeljen na dve sferi: javno in privatno. Če je individualna svoboda pojmovana kot najvišje dobro, nevmešavanje v življenje drugih pa glavna vrлина civilne družbe, potem je zasebnost njen največji dosežek.

Na bolj prizemni ravni je zasebnost utopija privatnega uma, ki se ji lahko približamo (če je že v celoti ne uresničimo) tako, da jo kupimo ali si jo pridobimo s statusom, privilegijem, močjo ali družbeno spretnostjo. Če pustimo ob strani ne pomembno dejstvo, da veliko ljudi ne zanima njeno sistematsko prakticanje, povzroča zasebnost v stalni napetosti do svojega nasprotnega pola – javnega življenja – poseben problem...

Državljanstvo – ki je bolj vrлина politične kot civilne družbe – zahteva aktivno soudeležbo ljudstva v javnem življenju. Eksces zasebnosti depolitizira državo.²⁵

c) *Trg*. Če sta individualizem in zasebnost moralno opravičilo civilne družbe, potem je trg njena najbolj očitna strukturalna poteza. Kot načelo organizacije civilne družbe razporeja trg v relativno nemotenem delovanju, skozi spontane in v skrajni liniji anonimne procese neskončnih transakcij (pogodb) med svobodnimi posamezniki in njihovimi združenji, vse vire in sredstva, čast, oblast, dobrine in usluge. Trg je na nek način neinstitucionalen. Na ekonomski ravni, odkoder dobiva svoje ime in kjer je najbolj očitien, proizvaja trg ravnotežje s pomočjo vzajemnih

²⁵ Temu je tako *po zaslugi* tistih dandanašnjih zagovornikov politične apatije, ki govorijo o njenem zdravilnem vplivu na demokracijo, češ da ji omogoča večjo »stabilnost«. Politični teoretiki, ki zagovarjajo takšno stališče, očitno menijo, da mora aktivna ljudska participacija znotraj okvira liberalne demokracije in relativnega pluralizma neizogibno voditi k množični norosti, *Stimmungsdemokratie* in drugim pregreham politike množic. Prim. S. Giner (1976).

sil ponudbe in povpraševanja. Podoben proces deluje na področju intelektualnih, ideoloških in političnih tržišč. Ta širše pojmovani, posplošeni trg pa vseeno ni le podaljšek ekonomije: je sicer prostor konkurence, vendar v svojem bistvu miroljuben prostor za proizvodnjo družbenega življenja. Vsaka javna institucija, ki ima opravka z več tržišči in ki jim vsiljuje od zunaj določeno porazdelitev dobrin in sredstev, mora slej ko prej oslabeti in celo razrušiti družbene dogovore, ki iz njih izvirajo in ki so ravno dogovori same civilne družbe.

»Konkurenčno« in »miroljubno« sta protislovna pojma. Nenehno prizadevanje po vzpostavitvi svobode trga (ki izvira v nekaterih primerih iz same države v njeni vlogi zaščitnika civilne družbe) je zatorej nujno in pogosto ne zadošča. Povedano drugače: monopolistične in oligopolistične tendence v ekonomiji in oligarhične tendence v politiki proizvajata sama logika zrele ali dozorevajoče civilne družbe, ki tako v svojem hipotetično nemotenem delovanju povzročata resne probleme. Vseeno pa velja običajnim opozorilom o mejah trga in nemožnosti popolnih konkurenčnih pogojev postaviti ob bok hkratna opozorila o ključni vlogi realnih trgov (kakorkoli že nepopolnih) v spontanem urejanju – brez zunanje intervencije – ekonomskih, političnih in kulturnih tržišč. Dejanski domet trgov je morda res omejen, vendar pa je imel njihov nepretrgan obstoj velik vpliv na ustvarjanje za življenje sposobnih liberalnih civilnih družb.

č *Pluralizem* je ravno tako eden izmed teh dejavnikov. Ima dve razsežnosti. Po eni strani zahteva razpršitev moči po celotni družbi in njeno različno porazdeljenost med posameznike, skupnosti, združenja in institucije. Le-ti so tako relativno neodvisni drug od drugega in imajo svojo lastno področje pristojnosti, kamor se druge entitete – celo država – ne morejo nekaznovano vtikati. Po drugi strani pa je pluralizem tudi kultura s širokim razponom religij, nazorov in načinov življenja, ki svobodno obstajajo drug poleg drugega in ki jih lahko njihovi privrženci enako svobodno razvijajo naprej. Z bolj sociološkega stališča gre za legitimacijo in priznanje dejanske fragmentacije določenih družb na različne vzorce razreda, rase, prepričanja, ideologije in religije, kot tudi skupin, ki nastajajo z njihovo kombinacijo in prekrivanjem.

Kot se dogaja v primeru trga, s katerim je tesno povezan, je tudi pluralizem zelo oddaljen od svojega idealnega tipa. Asimetrična razporeditev moči in vpliva med vse enote pluralistične ureditve postaja s tem norma. To ne velja le za tiste enote, ki neposredno tekmujejo med seboj za isto blago (gospodarska podjetja, stranke, ki se borijo za iste sektorje v volilnem okrožju), ampak še posebej za združenja, ki si stojijo nasproti v borbi za porazdelitev dohodka in dela, kakršna so npr. delodajalci in sindikati. Vendar pa je treba v teh pojavih videti le okrnitev civilne družbe v njeni »čisti« obliki, ne pa njeno uničenje. Važna je mera učinkovitosti pluralizma, ne pa njegove nedvomne omejitve.

d) *Razred*. Civilna družba je razredna družba. Razred je v veliki meri nehotena posledica državljanstva. Če je državljanstvo politična institucionalizacija posameznika znotraj liberalizma, liberalizem pa temelji na konkurenčni porazdelitvi dobrin, sredstev in moči, potem iz tega sledi, da je družba nujno sestavljena iz neenakih ljudi, čeprav morda – vsaj načeloma – ne neenakih pred zakonom. To pa še ne pomeni, da mora v teku časa nujno priti do razredne reprodukcije.²⁶

Ustalitev družbenih razredov skozi rodbinske privilegije, patronažo in prenos

²⁶ Med državljanstvom na eni strani ter družbenim razredom na drugi strani obstaja verjetno tesnejša sorodnost, kot pa očitno meni T. H. Marshall. To nista zmeraj in vselej med seboj antagonistična trenda naprednih družb. Prim. T. H. Marshall (1950).

lastnine morebiti ne izvira nujno iz vzpostavljene civilne družbe. Rečemo pa lahko vsaj to, da civilni družbi v njenem zanašanju na »spontane« pogodbene procese manjka kakršenkoli institucionalni aparat, ki bi ublažil razredno pristranskost, pa tudi moralni ustroj civilne družbe ni naravnani k razmišljenju o taki nalogi. Glede tega se morajo ljudje zanašati na gibanja za enakost ter na vladno politiko in intervencijo. V klasičnih liberalnih državah je država storila le malo ali skoraj nič zoper razredni razcep, sicer pa tudi nihče ni pričakoval tega od nje. Ravno zato so – kot je bilo povedano prej – nekateri opazovalci videli v državi goli izrastek civilne družbe, ki uteleša zgolj voljo in interese vladajočih razredov. Pozneje, ko je začela država intervenirati v smeri zmanjševanja krivic razredne neenakosti, ni pustila nedotaknjene strukture civilne družbe. S stališča liberalne ortodoksije lahko državna intervencija v prid civilne družbe obstaja le v obliki deregulacije, denacionalizacije in odstranitve državnih ustanov. Strogo vzeto bi lahko državna intervencija obstajala le kot umik in vzdržnost, čeprav tudi liberalna koncepcija ni nikoli izključevala vladne intervencije zoper kriminal ali v oporo zakonu in ohranitvi miru. V tem kontekstu je zanimivo, da so se liberalne (tj. konservativne) stranke in gibanja, celo če so bile na oblasti, vedno znova skušale vračati k tej častitljivi ortodoksiji. Večina teh prizadevanj je dala v spremenjenih okoliščinah našega časa le borne rezultate.

Individualizem, zasebnost, trg, pluralizem in razred so razsežnosti, ki dajejo nekaj stvarne vsebine abstraktni definiciji civilne družbe, kakršna je obstajala prej. Novo nastala podoba se v mnogih pogledih razlikuje od glavnih tradicionalnih predstav in teorij civilne družbe, četudi dolguje veliko vsaki izmed njih. Vsak poskus osmišljanja novega modela mora neizogibno zavrniti ali omalovaževati določene aspekte klasičnih interpretacij ter sprejemati ali poudarjati nekatere druge. Ignoranci liberalov glede tesnega odnosa med civilno družbo in razredno neenakostjo ali njihovi slepoti za neprijetne strani civilne družbe pač ne moremo stati ob strani. Pa tudi neomarksistična tripartitna razdelitev na ekonomijo, civilno družbo in državo ne seže dovolj daleč. Stvari v današnjem svetu niso tako jasne in preproste – če so sploh kdaj bile.

Naša perspektiva jemlje nase tveganje, da bo zabredla v popolno zmešnjavo vseh področij. V civilni družbi vidi sfero dejavnosti, ki zajema tako ekonomska, politična in kulturna vprašanja človekovega ravnanja zunaj sveta »uradnega«. četudi ga to »uradno« včasih sankcionira. Vendar pa privatno in javno, ekonomija in politika, javno mnenje in vladna doktrina pri tem niso niti spremešani niti strpani v en koš. V civilni družbi ne vidimo institucionalne mreže, četudi jo vsebuje, ampak prej družbeni prostor. V njej se lahko specializacija, »spontana« delitev dela in analitično mišljenje relativno neovirano razvijajo. Na začetku svojega zgodovinskega razvoja je civilna družba že kazala posebno nagnjenje k analitičnemu duhu. Za civilizacijo, ki je pripeljala do vzpona civilne družbe, je bistvenega pomena, da uspešno izvede ločevanje na različnih področjih dejavnosti in mišljenja. Ločevanje in osamitev enega aspekta družbenega življenja od drugih ima na Zahodu dolgo zgodovino: njegove korenine lahko najdemo že v razlikovanju med *fas* (božje pravo) in *ius* (človeško, posvetno pravo) pri starih Rimljanih. Stoletja dolgo je hodila zgodovina Zahoda po tej tvegani in trnovi poti. Distinkcija med državno in civilno družbo je dosežek tega procesa.

Te razmejitev so v svojem bistvu kulturne narave. Služijo določenim važnim namenom v ekonomskih in političnih sferah, za katerimi stojijo mogočne pravne fikcije in dogovori. Vsakdo ve, da sta absolutni družbeni razcep in specializacija tako rekoč nemogoča. Razred, moč, privilegij, prepričanje in ekonomija so zmeraj

prežemali tako državo kot civilno družbo s problemi, ki so jim botrovale ovire ali razmejivte. Ampak fikcija je vzdržala. Vprašanje je, če danes še zmeraj vzdrži.

V. CIVILNA DRUŽBA V NEVARNOSTI?

Civilna družba ni nikoli imela svojega zlatega veka, bil pa je čas, ko je ob podpori države, zavzete za njeno avtonomijo, in podprta z razredno neenakostjo, uspevala tako rekoč nemoteno v tistih nekaj pomembnih deželah in se počasi širila v druge. Zgodovinsko gledano je bilo to obdobje relativno kratko.

Znamenja, da s civilno družbo ni vse v redu in da je njeno življenje bolj negotovo, kot pa je bilo videti, je bilo moč zlahka zaznati že pred drugo svetovno vojno, in to ne le v deželah, kjer je fašizem na hitro in nasilno opravil z njo, ali pa v tistih – kot npr. v Rusiji – kjer je ob prvem napadu revolucije neslavno izginila, ker je bila tako ali tako zmeraj izjemno šibka. V naprednih industrijskih deželah je bila na delu cela vrsta trendov, ki so potihem spodkopavali nekatere izmed temeljev, na katerih je temeljila tradicionalna civilna družba. Ti trendi so postali bolj očitni po vojni, in to, paradoksalno, v času, ko je civilna družba – ob pomoči mogočnega novega ciklusa kapitalističnega razcveta in ob podpori zmagoslavnih ustavnih in liberalnih držav – uživala izjemno materialno in ideološko okrepitev. Vendar pa so podzemni tokovi, ki so delali proti njej, dotlej že privreli na plan. Te sile, po svojem bistvu nenaklonjene civilni družbi v njeni klasični obliki, so dobro znane. Nekatere izmed njih niso povsem tuje logiki same civilne družbe; nasprotno, pogosto so izraz teženj, ki jih je vzpodbujala liberalna civilizacija v svojih zgodnjih stopnjah in ki so zdaj nekako prerasle ali celo zavrgle svet, ki jih je sploh omogočil. Uvrstimo jih lahko v štiri med seboj povezane procese: korporatizacija, državna ekspanzija, prezasičenost in tehnokultura.

a) *Korporatizacija* meri na vzpon družbe, ki bi jo lahko z določeno mero previdnosti imenovali »korporativna«. Korporatizacija se pojavlja kot nadaljevanje posvetnih trendov v birokratizaciji, poklicni specializaciji in razraščanju formalnih organizacij na vsakem interesnem področju. Takšne organizacije (ali »korporacije« v bolj splošnem pomenu besede) pogosto posredujejo med tradicionalnimi oblikami razrednega konflikta ter omejujoče vplivajo na zmožnosti posameznikov, da bi svobodno tekmovali med seboj ali ustanavljali koalicije, ki bi lahko ogrozile kompetenco in moč že obstoječih.²⁷ Kupčevanje in pogajanje kot vzorca kolektivnega vedenja sta bila za tradicionalno civilno družbo povsem sprejemljiva, vendar v njej niso videli nujne potrebe spričo obstoja skupin, ki so imele kljub svoji privatni naravi »uradni« status. Korporativno upravljanje ekonomije predstavlja očiten izziv tej koncepciji: poleg tega je imela institucionalizacija triogelnega odnosa med delodajalci, vlado in sindikati za posledico večje poseganje v trg in je potegnila za seboj nadaljnjo državno posredništvo ter okrepila monopolistične in oligopolistične moči delovnih in upravnih organizacij.

Konsolidacija in proliferacija korporacij in združenj je sčasoma pripeljala tudi druge enote družbenega življenja – razrede, skupnosti, javnost – v položaj, ko se morajo izražati bodisi skozi taka združenja, ali pa se podati na bolj tvegano pot »alternativnih« družbenih gibanj, ki predstavljajo izziv za novi red. Četudi korporatizacija ni izčrpala vsega razpoložljivega družbenega prostora, je domet korporacij mnogo večji, kot je bil kdajkoli prej. Moremo domnevati, da še ni prišlo do

²⁷ Za prikaz teh trendov prim. P. C. Schmitter in G. Lehmbruch (1979), ter S. Giner in M. Pérez Yruela (1979).

zasičenosti s korporacijami – in morda tudi nikoli ne bo, dokler obstaja dandanes ogroženi pluralistični svet – vendar pa je vedno večja gostota korporacij v mnogih deželah že dejstvo. S tem je resno ogroženo osnovno načelo civilne družbe, po katerem lahko vsaka skupina posameznikov na lastno roko in prostovoljno ustanavlja združenja, v katerih lahko skupno uresničuje svoje interese. Morda je bilo to načelo le del liberalne utopije, vendar pa se, empirično gledano, v naprednih industrijskih deželah danes dejansko nenehoma zmanjšujejo možnosti za uspešno ustanavljanje novih združenj na področjih, kjer so se drugi že uveljavili. Kristalizacija skupin v podjetja, združenja in korporacije in naknadne fuzije, prevzemi in združevanja v sindikate kažejo na razvoj mreže medsebojnih odvisnosti in povezanosti, ki postavlja pod vprašaj fluidnost civilne družbe, kakršna je bila prvotno zamišljena. Pravila, ki na splošno dajejo pečat oligopolistični konkurenci – nezaupanje, opreznost, dogovorjeni stroški in cene namesto tržno določenih – postajajo pravila novega reda.²⁸

b) *Državna ekspanzija* gre vstric z njeno preobrazbo v državo blagostanja. Prodiranje države v vsako sfero družbenega življenja – kot vzgojitelja, upravitelja javnih služb, proizvajalca in potrošnika orožja, podjetnika, investitorja in tako naprej – je spremenilo razmerja, ki so tradicionalno obstajala med njo samo in civilno družbo. Ta sprememba zahteva postopno približevanje države občanom²⁹ skozi delovanje socialnih služb, militarizacijo, splošno obdavčenje, vzgojo in povečan nadzor nad prebivalstvom prek policije, prava, zdravstva in finančnih ustanov. V najboljšem primeru gre za erozijo tega, v čemer so nekoč videli nedotakljivo sfero; v najslabšem pa za zameglitev bistvene distinkcije med javnim in privatnim ter med državo in civilno družbo.³⁰ Proces, ki je na začetku le neizogibno nadel uzde stari patrimonialni koncepciji lastnine kot *ius usum adque abusum*, zdaj sistematsko brzda individualno avtonomijo. Verjetno se ta proces pogosto odvija tako ravno zato, da bi zaščitil določene svoboščine in avtonomne sfere za posameznike in združenja, tako da je njegov osnovni princip še zmeraj isti kot tisti, ki je stal za prejšnjim uradnim vmešavanjem v zasebnost in zasebne zadeve. Kakorkoli že, domet in intenzivnost zaščitnega nadzora in vmešavanja sta danes veliko večja.

c) *Prezasičenost* je v dobršni meri posledica te posebne protislovne situacije. Obstaja institucionalna prezasičenost zaradi gostote korporacij in birokracije, zakonska prezasičenost zaradi preobillice predpisov, in fizična prezasičenost zaradi rasti prebivalstva, množične soudeležbe na prej zaprtih interesnih področjih – »demokratizacije« družbenega življenja – in naglega izčrpanja nikogaršnje zemlje. Civilna družba je predpostavljala možnost neskončnih virov, neskončne ekspanzije in nenehne rasti. Tesne povezanosti med ekspanzivnim napredkom in civilizacijo civilne družbe verjetno ni treba posebej poudarjati. Zanimivo je, da Marx, kot tudi drugi kritiki buržoazne koncepcije civilne družbe, ne le da ni postavil pod vprašaj predpostavke o neskončnosti virov in sredstev, ampak jo je postavil celo za temelj lastne koncepcije napredka.

Prezasičenost je spremenila našo percepcijo meja družbenega prostora. Medtem ko poskušamo razpoznati svet, v katerega vstopamo, obremenjeni kot pač smo z vnaprejšnjimi podobami napredka, ki se povsem ne ujemajo z dejanskostjo, se začenja v »spontan« razvoj življenja v tradicionalnem prostoru civilne družbe nevarno vpletati preobilica zakonskih usmeritev, predpisov in internih aktov.

²⁸ W. Fellner (1949).

²⁹ R. M. Unger (1976).

³⁰ R. Sennett (1977).

Vsak novi tok dogodkov – povečana nezaposlenost, deindustrializacija, finančna kriza, nove »generacije« orožij, naraščanje kriminala, onesnaževanje okolja – sproža nov val zakonodaje na področjih, ki prej po definiciji niso potrebovala uravnavanja od zunaj. Zunanje instance so zmerom obstajale: ampak človek se je včasih lahko rešil njihovega pogubnega vpliva in se premaknil drugam. Brezobzirno ricardijansko iskanje in odpiranje deviških dežel je tako izražalo tudi beg pred škodljivimi zunanjimi potezami kapitalistne ekspanzije in ne le željo po večjem profitu. Današnji problem je problem naglega pojemanja in izčrpavanja razpoložljivih deviških ozemelj – se pravi ozemelj izven dosega omejujočih ali negativnih zunanjih danosti – od katerih je bila odvisna civilna družba v času svojega napredka in ekspanzije.³¹

d) *Tehnokultura* je fenomen, ki je morda še najmanj zakoreninjen v zgodovinski logiki civilne družbe. Spremenjen pomen znanja in informacije, vzpon informacijske tehnologije, robotizacija, predvsem pa umetna inteligenca, so resnično novi pojavi naše dobe. Še zmeraj je odprto vprašanje, ali se bodo navsezadnje izkazali združljivi z podedovano – četudi reformirano – liberalno družbo. Za zdaj je videti, kot da imajo tehnološka manipulacija in kontrola, v povezavi z informacijsko tehnologijo, pa kompjuterizacija in umetna inteligenca več skupnega z naprednim korporativnim managementom in okoljem korporativne družbe, kot pa z moralnim univerzumom in osebno svobodo, ki so ju negevali določeni aspekti tradicionalne civilne družbe.³²

Kljub takim razvojnim tokovom pa še ni prišlo do smrti civilne družbe. Ne le to – natančna analiza situacije odkriva pomenljiva dejstva, ki govorijo proti taki možnosti. Kompleksnost položaja je dosegla paradoks: država sama, v nekem smislu najhujši sovražnik civilne družbe, je postala v kapitalističnih parlamentarnih deželah eden njenih zaščitnikov. Ne le da se ne more rešiti civilne družbe, ampak je – da bi lahko nadalje funkcionirala v svoji sedanji obliki – še celo odvisna od njenega relativno zdravega obstoja. Sodobna država skuša obdržati civilno družbo pod svojim aktivnim skrbništvom in čvrstim nadzorom. To dejstvo, kot tudi druga podobna protislovja, pa nas ne sme zaslepiti pred globljimi, bolj daljnosežnimi in počasnejšimi tokovi v tem zgodovinskem procesu.

VI. NEKAJ SKLEPNIH OPOMB

V deželah, kjer je bila civilna družba nekoč rojena, je zdaj prestala obilo sprememb. Po vsej verjetnosti se bo spreminjala tudi v prihodnje, dokler ne bo navsezadnje ostala zgolj zakrneli preostanek. Na strukturalni ravni – v nasprotju s kulturno – je prišlo do zmagošnjega pohoda *etatizma* in korporatizacije na njeno tkivo. Četudi je širjenje korporacij (ekonomskih in ostalih) opravilo s fluidnostjo prejšnje ureditve, pa so same potrebe moderne politike in ekonomije vzdrževale etos individualizma v nekaterih njegovih razsežnostih, posebej tistih, ki so uporabne za vzpodbujanje poklicne konkurenčnosti znotraj organizacij. Premik od podjetniške konkurenčnosti k novejši poklicni pomeni, da so obstoječe sile še kako spoštovale osebne kvalifikacije in upravičenost do zasebnosti in avtonomije. Korporativna ekonomija ima prva korist od obstoja zasebne ponudbe veččin, talenta in strokovnega znanja. Obramba zoper razredne krivice te tržno usmerjene uredi-

³¹ F. Hirsch (1977).

³² S. Giner (1984).

tve (človeški kapital ima svojo dopolnitev v človeškem trgu, česar se dobro zavedajo zagovorniki teorije »človeškega kapitala« v ekonomiji) je v sindikalni organiziranosti delovne sile. V danih okoliščinah je lahko to tudi oblika korporatizacije delavskega razreda, posebej pod cehovskimi pogoji.

Družbena struktura se razvija hitreje kot kultura. Nova reformirana civilna družba vzpodbuja novo kulturo, ampak sodobne družbene strukture morajo živeti sredi umikajoče se dediščine buržoaznih koncepcij. Zanimivo je, da je dobršen del kulture stare civilne družbe, zdaj ustrezno redefiniran, še zmeraj zelo uporaben za vzdrževanje modernih oblik razredne neenakosti in politične moči. Prišlo je do prehoda iz posestniškega individualizma preteklosti – ki je temeljil na privatni lastnini – na pozicijski individualizem sedanosti, ki temelji na zaposlitvi in moči znotraj organizacije. Če hočemo razrešiti uganko antinomij meščanske družbe, moramo vedeti, da so določene sestavine njene kulture še zmeraj potrebne za delovanje korporativnega reda.

Staro liberalno ogrodje, zdaj predrugačeno, ni potrebno le za vzdrževanje neenakosti in za ustrezno rekrutiranje kvalificiranega osebja na položaje v korporacijah, ampak tudi za nevtralizacijo različnosti mnenj. V tem pogledu je stara kultura tolerance dosegla vrhunec v obliki tako imenovane permisivnosti, medtem ko gredo bolj institucionalni segmenti družbe nemoteno po svojih lastnih, raznoterih poteh. Korporacij ta kultura še malo ne ogroža: ljudje lahko zagovarjajo izvorni socializem, enostransko razoroževanje, odpravo rasne in spolne diskriminacije, pravico pri delitvi ali katerekoli druge cilje, naj bodo še tako pretirani. Sprejeli jih bodo s strpnostjo in ravnodušnostjo ali pa si prizadevali, da jih prilagodijo obstoječi ureditvi. Nič čudnega, da so začeli nekateri kritiki spričo tega govoriti o teoriji »represivne tolerance«, da bi tako razložili to navidez težavno vprašanje. Teorija žal pade z zavračanjem tistih elementov liberalnega kreda, ki izvirajo iz bolj univerzalnih vidikov človeške svobode in ki si jih je bil le-ta prisvojil. Teoretiki »represivne tolerance« očitno pozabljajo, da šele relativna toleranca, ki so je sami deležni, omogoča morebitni razvoj »nerepresivne« vrste tolerance. Ideja, da totalitarni režimi nehoti utirajo pot svobodi, je – milo rečeno – vsaj problematična. Če naj bi bila to zvijača zgodovine, potem je res zelo podla zvijača.

Te opazke izražajo potrebo po uravnoteženem pogledu na ta vprašanja. Če naj priznamo krizo civilne družbe, moramo začeti z ugotavljanjem njenih meja. Doslej sem pokazal, da civilna družba še malo ni propadla, temveč je pretrpela nekaj daljnosežnih preobrazb, ki so v tesni zvezi z novo razredno strukturo korporativne družbe, kot tudi z nenehnim razvojem državnega aparata. Reformirana civilna družba se je na političnem prizorišču zasidrala kot uradna ideologija pluralističnih parlamentarnih demokracij. Ta ideologija podpira zdaj že ustaljeno področje državljanstva. V danih okoliščinah skuša zaščititi življenje prostovoljnih združenj in avtonomnih družbenih gibanj, kot tudi preživetje minimalnih tržnih pogojev, in to s pomočjo takih sredstev, kot so zakoni proti trustom in predpisi zoper nepošteno konkurenco. Tako je ta ideologija pomemben del kulture naših razburkanih časov. V celoti vzeto pa je vendarle večinoma v defenzivi, čeprav bi lahko v občasnih preobrazbah diktatorskih režimov v parlamentarno demokracijo – kot se je zgodilo v južni Evropi leta 1974 in 1977 – videli izjemo v tem splošnem trendu. Te preobrazbe izražajo zgolj pomemben napredek liberalne formule za civilno družbo v deželah, ki so bile doslej večinoma prikrajšane za njene prednosti.

Družbe pod nadzorom enostrankarskih tehnobirokracij in njihovih držav se nasprotno soočajo s povsem drugačnimi problemi. Cilj njihovih demokratov in borcev za državljanske pravice ni borba proti eroziji že obstoječe civilne družbe,

ampak prej njeno ponovno vzpostavlanje ali rekonstrukcija, saj so v teh deželah civilno družbo s pomočjo političnih sredstev kar se da uspešno in brutalno odpravili. Njihov problem je pravzaprav v tem, da v njih civilna družba sploh ne obstaja. Kot pravi sovjetski aktivist za državljanske pravice: »Ena izmed posebnosti sovjetskega sistema je nemočna družba, soočena z vsemogočno državo, ali – povedano bolj natančno – odsotnost civilne družbe.«³³ Tako so bila prizadevanja »disidentov« v Rusiji in Ukrajini, demokratov na Češkoslovaškem letu 1986 in bolj uspešno na Poljskem od leta 1980 naprej, usmerjena v ustvarjanje civilne družbe – vsaj deloma – *ex nihilo*. Njihove možnosti za uspeh – če sploh kakršnekoli – so še zmeraj sila negotove. Usoda civilne družbe pod državnim »socializmom« se zato zelo razlikuje od njene usode drugod. Šele in zgolj v zadnji instanci imajo vprašanja, za katera gre, sploh kaj skupnega na Vzhodu in Zahodu.

Relativna odrinjenost sfere civilne družbe na kulturna in ideološka področja, kot tudi na področje privatiziranega in fragmentariziranega meščanstva bi na dolgi rok pomenila njeno končno smrt. Brez zaščite, ki so ji jo nudile tako tradicionalno definirana država, kot njena lastna institucionalna podpora svobodnih in konkurenčnih združenj, civilna družba ne bi moglo dolgo obstati in čakala bi jo dolga, morda boleča agonija. Vsak takšen premik bi pomenil korak naprej k svetu brez potez civilne družbe, čeprav ne tudi povsem brez privatnih institucij: slednje bodo vseeno izgubile svojo vlogo protagonistov družbenega življenja. Kakršnokoli avtonomijo že imajo, bo ta odslej pod skrbništvom in urejanjem velikih javnih in psevd privatnih korporacij.

Če bo civilna družba navsezadnje res izdihnila, bo pobralo tudi samo državo. To logično sledi iz same narave stare delitve med dvema komplementarnima sferama, ki sta funkciji druga druge in se med seboj dopolnjujeta pri vsaki posamezni stvari. To ne pomeni, da bo odmrl tudi sam aparat javne uprave. Kar je obsojeno na smrt, je le današnja »suverena« država. Medsebojna odvisnost sodobnega časa, odvisnost in razmerja v svetovnem sistemu, že načenjajo poslednje moči te trpežne javne institucije. Nekatero države so seveda še naprej bolj suverene kot druge in si lahko privoščijo celo kršenje avtonomije podrejenih sil: znotraj sovjetskega imperija gre npr. to mesto Rusiji, čeprav tudi njena oblast tam ni neskaljena; znotraj poznega kapitalističnega sveta so to ZDA. Druge države, posebej zahodnoevropske, so se že podale na tvegano pot pripoznavanja omejene suverenosti. Četudi nerade, jo vendarle prenašajo na višja zvezna telesa in počasi popuščajo pred pritiski internacionalizacije ekonomije in politike. Ne glede na vizionarje svetovne države pa konec te neravne poti ne bo ravno večja država – države lahko obstajajo le v odnosu do drugih – temveč kompleksna, brezdržavna mreža nadnacionalnih upravnih teles in ustanov, ki se bodo ukvarjale z daljnosežnim usklajevanjem na področju demografije, ekologije, energije, porazdelitve dobrin, raziskovanja in razvoja ter predpisov nasploh. Prišlo bo torej do odmiranja, vendar gotovo ne takega, ki bi upravičilo plemenite upe naših prednikov. To je vsaj tisto, kar bi se utegnilo zgoditi, če bi razvoj še naprej tekkel v sedanji smeri.

Nedvomno se lahko dogodki obrnejo tudi v drugo smer. Naivno bi bilo predpostavljati drugače. Jasno pa je, da bi moralo v tem primeru najprej priti do drastičnih sprememb v *etatizaciji* in korporatizaciji. Poleg tega nimamo na razpolago dovolj dokazov, da se nam takšne kvalitativne spremembe sploh obetajo. (Razen če ne prisojamo premikom v smeri »zunajparlamentarne opozicije« in »delavskega samoupravljanja« oz. *autogestion* teže in dometa, ki ga za zdaj še

³³ B. Weil (1981), str. 101.

nimajo. »Zunajparlamentarna« opozicija, posebej takšna, kakršna se je na kratko razvila v Nemčiji v zgodnjih sedemdesetih let, je bolj razkrila slabosti civilne družbe, kot pa nakazala možnost njene rekonstrukcije.) Za zdaj je družbenim gibanjem, ki so se zavzemala za resnično preobrazbo, spodletelo. V zagrenjenosti so pogosto zapadla v militantno blaznost ali terorizem, torej natanko v stanje, ki še bolj krepi represivne sile države v duhu gesla »zakon in red«. V tèm ni nobenega protislovja, saj se ne krepi le država, temveč tudi mednarodne ustanove za nadzor in represijo nad terorizmom in z njimi vred že omenjeni nadnacionalni trendi.

Vse to ne pomeni, da zunajparlamentarna gibanja občanov, kampanje za atomsko razorožitev, zahteve po industrijskem samoupravljanju ali spolni in rasni enakosti, mimo kanalov korporativnega reda in sodobne politike sploh nimajo odmeva. Skrajno sistemska ali celo kibernetična lastnost te politike ni neobčutljiva na take pritiske: odtod njena relativna zmožnost za ponovno vzpostavitev ravnotežja v sami sebi, za ekološko zaščito, kontrolo onesnaževanja, nadaljne družbene reforme, dobrodelno pomoč revnim doma in tistim v tujini, ki trpijo posebno bedo in lakoto. Čeprav ni nikoli zanemarjala imperativa nujnosti vojne mašinerije in tuje intervencije, so ti ukrepi služili ublaževanju ekstremnih zahtev in zadrževanju drugače mislečih znotraj obvladljivih meja. Tako je bil – v turobnih pogojih današnjih okoliščin – zagotovljen nemoten napredek družbenega reda bodočnosti.

V doslejšnjem razpravljanju sem poskušal pokazati, da civilna družba zdaj že začenja razpadati in da bi lahko to isto – četudi veliko počasneje – doletelo tudi državo. Dokazoval sem, da je civilna družba danes na novo definirana kot prvenstveno pravna, kulturna in ideološka sfera, čeprav lahko sicer vedno manjše število relativno avtonomnih institucij še vedno uspeva. Prav tako sem pokazal, da je tradicionalna distinkcija med državo in civilno družbo za zdaj še vedno ključnega pomena – četudi na drugačen način – za vzdrževanje politične ureditve na Zahodu. Kakorkoli že, temeljita korporatizacija civilne družbe lahko na dolgi rok pomeni le njeno tiho smrt.

Ta smrt ne bi smela biti brez posledic za družbeno teorijo. Tradicionalni marksistični – vključno z gramscijanskimi – pojmi civilne družbe bodo verjetno vse bolj zastareli. Morda bodo kmalu tako zastareli kot tisti pojmi, ki jih danes vlačijo na dan nostalgični neoliberalni misleci. (Gramscijevemu konceptu hegemonije se bo mogoče godilo bolje, saj gre za pretanjen pogled na dominacijo in uzakonitev neenakosti.) Privrženci teh nazorov bi torej storili pametno, če bi jih uporabljali le za razumevanje minulih situacij. Omejeni na preteklost bodo nedvomno še naprej kar se da poučni.

Nekateri opazovalci so ugotovili, da so pod pritiskom ekonomskih in drugih kriz današnje kapitalistične države prisiljene opustiti svojo lastno ključno distinkcijo med državo in civilno družbo.³⁴ Morda je res tako, vendar se ta distinkcija ne predaja zlahka, saj je civilna družba – kljub pritiskom, ki jim je izpostavljena na sedanji stopnji, ko izgublja pomen – še vedno trpežna in kompleksna tvorba. Celo v konservativnih krogih ji stojijo ob strani nepričakovani in sumljivi prijatelji. Desničarska populistična preporodna gibanja, pogosto opogumljena z uspehom na volitvah, skušajo na svoj način zaježiti plimo korporatizacije, kot da bi bilo ponovno vzpostavljanje bolj gole, staromodne oblike razredne dominacije in podjetništva še zmeraj možno. Takšna prizadevanja so sicer le začasne in jalove reakcionarne muhe, vseeno pa so pomenljiva. Še bolj pomembno je, da ima civilna družba dobre prijatelje med demokrati, za katere ja zaščita njenih avtonomnih

³⁴ C. Offe (1978), str. 37.

institucij ena izmed bistvenih nalog v njihovi koncepciji svobode. Vendar pa ljudje, ki izvajajo moč skozi korporativno družbo in njen politični aparat, ne verjamejo več v civilno družbo, četudi so po ustavi prisiljeni izkazovati javno spoštovanje nekaterim njenim načelom. Veliko tistih, ki v sodobnem svetu še zmeraj razglašajo potrebo po civilni družbi, aktivno sodeluje pri prihodu sveta, v katerem – če bodo uspeli – ne bo po njej sploh nikakršne potrebe več.

prev. Seta Knop

LITERATURA

- BENN, S. I. in GAUS, G. F. (1983) »The liberal conception of the Public and the Private«. V S. I. Benn in G. F. Gaus, ur. *Private and Public in Social Life*. London: Croom Helm, str. 31–66.
- FRANKEL, B. (1983) *Beyond the State? Dominant Theories and Socialist Strategies*. London: Macmillan.
- FERGUSON, A. (1980) *An Essay on the History of Civil Society*, z uvodom L. Schneiderja. New Brunswick and London. Transaction Books (Prva izd. 1767).
- GINER, S. (1976) *Mass Society*. London: Martin Robertson.
- GINER, S. (1985) »El rapto de la moral: mudanza de la virtud civica en la sociedad corporativa«. V *Revista de Occidente*, št. 45, februar 1985, str. 47–70.
- GINER, S. in PEREZ YRUELA, M. (1979) *La sociedad corporativa*. Madrid: C. I. S.
- GOULDNER, A. (1980) *The Two Marxisms*. New York: Seabury Press.
- GRAMSCI, A. (1973) *Selections from the Prison Notebooks*, ur. in prev. Q. Hoare in G. N. Smith. London: Lawrence and Wishart.
- GRAMSCI, A. (1949) *Note sul Machiavelli*. Torino: Einaudi.
- HEGEL, G. W. F. (1975) *Lectures on the Philosophy of World History*. Cambridge University Press.
- HIRSCH, F. (1977) *Social Limits to Growth*. London.
- HUME, D. (1969) *A Treatise on Human Nature*, ur. in uvod E. G. Mosser. Harmondsworth: Penguin. (Prva izdaja 1979 in 1740).
- JORDAN, Z. (1967) *The Evolution of Dialectical Materialism*. London: Macmillan.
- LOCKE, J. (1970) *Two Treatises on Civil Government*, z uvodom W. S. Carpenterja. London: Dent, 1970 (Prvič obj. 1690).
- MACCIOCCHI, M. A. (1974) *Pour Gramsci*. Pariz: Seuil.
- MARSHALL, T. H. (1950) *Citizenship and Social Class*. Cambridge University Press.
- MARX, K. (1972) *Capital*, Knj. 3. London: Lawrence and Wishart.
- MARX, K. (1971) izbor, v D. McLellan, *The Thought of Karl Marx*. London: Macmillan.
- OFFE, C. (1984) *Contradictions of the Welfare State*. London: Hutchinson.
- SENNETT, R. (1977) *The Fall of Public Man*. New York: Knopf.
- VERGOPOULOS, K. (1983), »L'état dans le capitalisme périphérique«. V *Revue du Tier Monde*, 24, št. 93: 37–52.
- WALTON, A. S. (1983) »Public and Private Interests: Hegel on Civil Society and the State«. V S. I. Benn in G. F. Gaus, ur. *Private and Public in Social Life*. London: Croom Helm, str. 249–266.
- WEIL, B. (1981) »Current Opposition in the Soviet Union«. V *Praxis International*, 1, št. 1: 101–104.